

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41
Aralık 2015 December 2015
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ZEKİ ALİ'NİN TERCÜME-İ HAVÂSS-I BÜBERİYYE RİSALESİ
THE TREATISE TERCÜME-İ HAVÂSS-I BÜBERİYYE BY ZEKİ ALİ

Zuhal KÜLTÜRAL*
Aylin KOÇ*

Öz

Osmanlı döneminde hekimler tarafından çok sayıda eser meydana getirilmiştir. Bu eserler, sahip oldukları özellikler itibarıyla, tıp, eczacılık bilimi ve dil bilimi gibi disiplinlerin alanına girmektedir. Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye başlıklı risale de bu tür eserlerden olup, 1695 yılında Zeki Ali tarafından tercüme edilmiş küçük bir el kitabıdır. Eserde biberiye bitkisinin çeşitleri, yapısı, özellikleri ve bu bitkiden yapılan ilaçlar, bu ilaçların hangi hastalıklar için kullanıldığı gibi konular ele alınmaktadır.

Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümü teşkil eden Giriş bölümünde eserin muhtevası, nüshaları hakkında bilgi verilmiş; ikinci bölümde metin Latin harflerine aktarılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise terimler sözlüğü yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Risale, Biberiye, Tıp.

Abstract

Extensive researches had been carried out by physicians during the Ottoman Era. The written documents of that research include information relevant to disciplines like medicine or pharmacy but they attract the attention of fields like linguistics as well. Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye, a medical manuscript on rosemary, was translated in 1695 by Zeki Ali, as a small pamphlet. In this manuscript, the rosemary plant's structure, its special medical merits, various drugs prepared from this plant and the kind of diseases for which it is used, is studied.

This article consists of three parts: In the first part general information about rosemary, the content of this text and the copies of the manuscript is provided. The second part consists of the transcription of the text along with a short glossary that is added on the end.

Keywords: The Treatise, Rosemary, Medicine.

I. GİRİŞ

Osmanlı Türkçesi döneminde çeşitli hastalıklar konusunda birçok tıp kitabı yazılmış; hastalığın teşhisi ve tedavisi, tedavi için gerekli ilaçların yapımı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye* de bu tür eserlerden biri olup, H. 1107 (M. 1695) yılında Zeki Ali tarafından tercüme edilmiştir. Eserde biberiye bitkisinin çeşitleri, yapısı, özellikleri ve bu bitkiden yapılan ilaçlar, bu ilaçların hangi hastalıklar için kullanıldığı gibi konuları ele almaktadır.

Çalışmalarda bu tür eserler müfred devâlardan bahseden monografiler olarak değerlendirilmektedir: "Müfred devâlardan bahseden eserlerin bir kısmı da monografilerdir. Tek bir devâyı konu edinen bu eserlerde ele alınan devânın türleri, yetişme şekli, fiziki özellikleri, tıbbi özellikleri anlatılmakta, kısacası devâ her yönüyle incelenmektedir. Daha çok tercüme olan bu tip eserlerin XVIII. yüzyılda yoğunluk kazandıkları görülür. XVII. yüzyılda Zeynelâbidin b. Halil'in *Havâss-ı Biberiye'si*; XVIII. yüzyılda Bursalı Ali Münşi'nin *Kınakına Risalesi*; Ebu'l Hayr Ahmed'in Yusufi'den tercüme ederek tıbbi faydalarını eklediği *Çay Risalesi*; yine bu yüzyılda Ahmed Sanî tarafından İbn Cemî'den çevrilen *Ravend Risalesi*; Zeki Ali'nin çevirdiği *Tercüme-i Risale-i Büberiyeye* bu tür eserler arasında sayılabilir" (Bedizel-Aydın, 2005: 312).¹

Bu çalışmanın konusu olan *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye*'de ele alınan konular şu başlıklar altındadır: 1. Baş dâhilinde ve hâricinde olan envâ' emrâzuñ havâss-ı büberiyeye ile mu'âlecâti beyânındadır; 2. Göze müte'allik olan emrâza havâss-ı büberiyeye ile 'ilâc beyânındadır; 3. Havâss-ı büberiyeye ile kulak 'illetlerinin 'ilâci beyânındadır; 4. Burun 'illetlerinin havâss-ı büberiyeye ile mu'âlecesi beyânındadır; 5. Ağız ve agzuñ içinde dil ve diş ve küçük dilüñ tarafında olan hunnâk didikleri ki bogaz düşmesi mu'âlecesi beyânındadır; 6. Bogırtlakdan göğüs gâyetine varınca inen nevâzil ve cümle 'illetlerin mu'âlecesi beyânındadır; 8. Kalb 'illetlerinin büberiyeye ile mu'âlecâti beyânındadır; 9.

*Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zuhal.kultural@marmara.edu.tr

*Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akoc@marmara.edu.tr

¹ Bu çalışmada verilen Zeynelâbidin b. Halil'in *Havâss-ı Biberiye'si* ile Zeki Ali'nin çevirdiği *Tercüme-i Risale-i Büberiyeye*'nin yaptığımız çalışmada aynı eser olduğu görülmüştür. *Biberiye Risalesi*'nin mütercimi olarak Zeki Ali çeşitli yazma nüshalarda belirtilmiştir. Risalenin bazı nüshaları Zeynelâbidin b. Halil'in *Şifâü'l-fu'âd* adlı eseri ile birlikte ciltlenmiştir; ancak bu nüshalar incelendiğinde mütercim Zeki Ali olduğu görülmektedir. Kütüphane kayıtlarındaki bilgilerden hareketle eser farklı iki müellifin eseri gibi değerlendirilmiştir.

Büberiyeye müdebbirâtıyla devâ-i mi'de beyânındadır; 10. 'İlâc-ı kara ciger ki aña 'Arapça kebed dirler; 11. 'İlâc-ı emrâz-ı tihâl beyânında; 12. Bağırsaklar mu'âlecâtı; 13. Ve mesâne 'illetlerine. Eserin kütüphanelerimizde birçok yazma nüshası bulunmaktadır.

II. Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye'nin Nüshaları

1. Eserin Ankara Millî Kütüphane Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 06 Hk 4327/3 numaralı nüshası *Tercüme-i Havas-ı Büberiyeye* adıyla kaydedilmiştir. Yazarı Zeki Ali olup müstensihî Şakir Şükrü Uşşakî el-Bursevî'dir. Bu nüsha tarafımızdan incelenmiştir.

2. Millî Kütüphane 4446/5 numarada *Terceme-i Havas-ı Beşeriye* adıyla kayıtlı olan eser de bu risalenin başka bir nüshasıdır. Kütüphane kataloğundaki açıklamalarda tasavvufla ilgili bir eser olduğu ifade edilmiştir. Eser üzerinde yaptığımız incelemede bu bilginin yanlış kaydedildiği görülmüştür. Risalenin bu nüshası eserin 54b-59b yaprakları arasında olup her sayfada 21 satır bulunmaktadır. Bu nüsha tarafımızdan incelenmiştir.

3. İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi 3/141 numarada kayıtlı *Terceme-i Havâs-ı Biberiye* 54b-69b yaprakları arasında olup 16 yapraktır. Her sayfada 13 satır vardır. Eserin istinsah tarihi 1107 olup müellifi Zeki Ali olarak kaydedilmiştir. Bu nüsha çalışmada esas alınan ikinci nüshadır.

4. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi 404/2 arşiv numarasıyla kayıtlı olan *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye* nüshası eserin 107a-122a yaprakları arasındadır. Eserin müstensihî Mehmed Nesim Üsküdarî'dir. Kütüphane kayıtlarında Zeynelâbidîn b. Halîl'in eseri olarak görülmektedir. Mecmuada Zeynelâbidîn b. Halîl'in *Şifâü'l-fu'âd li Hazret-i Sultân Murâd* adlı eseri bulunduğu için *Biberiye Risalesi* de Zeynelâbidîn b. Halîl'in eseri olarak kaydedilmiş olmalıdır. *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye* çalışmada esas alınan nüshadır.

5. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu arasındaki bu nüsha 42 Kon5485/2 numarada kayıtlıdır. Yazar adı Zeki Ali olarak verilmiştir. Bu nüshanın bilgisi kütüphane kayıtlarından alınmıştır.

6. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları koleksiyonunda Y-235/6 numara ile kayıtlı bir diğer nüsha 117b-127b yaprakları arasında olup her sayfada 13 satır bulunmaktadır. Eserin telif tarihi 1107 olarak kaydedilmiştir. Müellif Zeki Ali'dir. Bu bilgiler kütüphane kayıtlarından alınmış olup nüshayı görmek üzere Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde yaptığımız araştırmada Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmaları koleksiyonundaki bu eserin kütüphaneye gönderilmemiş olabileceği bilgisi verilmiştir.

7. Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmaları arasında R 608/2 arşiv numarası ile kayıtlı nüsha eserin 115b-119b yaprakları arasındadır. Her sayfada 27 satır vardır. Bu nüshanın bilgisi kütüphane kayıtlarından alınmıştır.

8. Millî Kütüphane Yazmaları 7497/2 arşiv numarasıyla kayıtlı diğer bir nüsha ise *Risale-i Biberiyeye*'dir. Eserin 34b/38b yaprakları arasında olduğu belirtilen risale 4 varak olup her sayfada 30 satır bulunmaktadır. Risalenin bulunduğu eserin sayfaları ciltlenirken sayfa numaraları karıştırılmış olduğundan söz konusu risale incelenememiş, bu bilgiler kütüphane kayıtlarından verilmiştir.

Eserin matbu nüshaları: 1. Katalog: Özege;7061, Açıklamalar: Risale-i Biberiye, Baskı Yeri: İstanbul H: 1269 /M: 1853, Eser 15 sayfadır. 2. Darü't-Tıbaatü'l-âmire; eser 24 sayfadır. Kenarında *Çay Risalesi* vardır. Baskı Yeri: Kahire H: 1300 M: 1883, Bulak Matbaası Sayfa: 60-76; Katalog: Özege; 7061.

Eserin İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim dalı kütüphanesinde, 310 numarada kayıtlı yazma nüshası, yine aynı kütüphanede 610 numarada kayıtlı bulunan *Şifâü'l Fu'âd* adlı kitabın 59-73 sayfalarındaki matbu nüsha ile karşılaştırılarak Mebrure Değer tarafından Latin harflerine aktarılmıştır (Değer, 1993: 152-170). Bu çalışmada eserin müterciminin yazma nüshada adının geçmediği ifade edilmektedir. Ayrıca yazma nüsha ile matbu nüsha arasında küçük farklar bulunmakla beraber, içerik bakımından aynı olduğu sonucuna varılmıştır (Değer, 1993: 155).

III. Çalışmada Esas Alınan Nüshalar

1. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi 404/2 arşiv numarasıyla kayıtlı olan *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye* nüshası eserin 107a-122a yaprakları arasındadır. Eserin müstensihî Mehmed Nesim Üsküdarî'dir. Kütüphane kayıtlarında Zeynelâbidîn b. Halîl'in eseri olarak görülmektedir. Mecmuada Zeynelâbidîn b. Halîl'in *Şifâü'l-fu'âd li Hazret-i Sultân Murâd* adlı eseri bulunduğu için *Biberiye Risalesi* de Zeynelâbidîn b. Halîl'in eseri olarak kaydedilmiş olmalıdır. *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyeye'nin* bu nüshasında mütercimi ve müstensihî, eserin yazılış tarihinin belli olması yanı sıra harekeli bir nesihle yazılmış olmasından dolayı esas alınmıştır. Eser 107/a'da başlayıp 122/a'da sona ermektedir. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Eserin 121/b 9. satırında mütercimin Zeki Ali olduğu belirtilmiştir. 121/b-122/a'da müstensihî Mehmed Nesim Üsküdarî olduğu ve 1165'de istinsah edildiği kayıtlıdır.

2. İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Efendi 3/141 (AETIB141) numarada kayıtlı *Terceme-i Havâss-ı Biberiye* 54b-69b yaprakları arasında olup 16 yapraktır. Her sayfada 13 satır vardır. Eserin istinsah tarihi 1107 olup müellifi Zeki Ali olarak kaydedilmiştir. Bu nüsha çalışmada esas alınan ikinci nüshadır. Eser

çevriyazıya aktarılırken varak ve satır numaraları Zeytinoglu nüshasına göre kaydedilmiş, Millet Kütüphanesi Ali Emiri nüshasındaki farklı bölümler dipnotta gösterilmiştir.

IV. SONUÇ

Tercüme-i Havâss-ı Büberiyye başlıklı risalenin kütüphanelerimizde birçok yazma nüshası bulunduğu görülmüş ve bir kısmı da tarafımızdan incelenmiştir. Çevriyazıya aktardığımız nüshalar eser hakkında müellif, mütercim, müstensih ve eserin tercüme ediliş tarihi gibi bilgileri tam olarak vermektedir. Mebrure Değer'in kullandığı yazma nüshada ise mütercimin adı belirtilmediği gibi diğer yazma nüshalara göre bazı eksikliklerin olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple daha ayrıntılı olan iki yazma nüsha tarafımızdan ele alınarak, mukayese yoluyla eksiklikleri tamamlanarak eserin tam metni verilmiş ve metne dayalı ayrıntılı terim sözlüğü hazırlanmıştır.

V. METİN

Bismillâhirrahmâni'r-rahîm

[106a/06] Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn Ve's-salâtü Ve's-selâm 'alâ [07] seyyidînâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihî Ecma'în. Ammâ ba'de [08] *Risâle-i büberiyye* der-beyân tedbîr ve havâs- [09] lar ki 'alâ bin yüz yedi senesinde [10] Lâtince Cevân Yâsanâ ve Firenkçe Cevân [11] Yâsâyâta hekîm ki Roma'nuñ hekîmbaşısı [12] ma'rûf ve meşhûr hekîmüñ Lâtin risâle- [13] si ve *Kastor Durine*² nâm kitâbı ve *Nizâmü'l* [14] -luga nâm Türkî lugatı ve her lisânı [15] bilür bir hâzık ve 'ilm-i tıbdâ mâhir [106b/01] hekîm ile tetebbu' ve müzâkere iderek min [02] -küll'il vücûh ve'l-cevârih cemî'an vücûd-ı insân-ıla [03] dâhil-i beden ve hâric-i beden a'zânüñ [04] mu'âlecâtını kaleme getirüp lisân-ı Türkî [05] birle tercüme kılındı ve *Tercüme-i Havâss-ı Büberiyye* [06] ismiyle tesmiye olundu. Va'llâhü'l muvaffak ide tamâm.

[07] Evvelâ büberiyye didikleri bir ağaçdur ki [08] yaprakları kuş lisânı gibi hurde [09] ve ufakdur ve dalları dahı ince ve kü- [10] çükdür. Ve yılda bir evvel bahârda ve bir [11] köhne bahârda tâzelenüp çiçek virür [12] ya'nî bir senede iki def'a şükûfe [13] virmek ancak büberiyeye münhasırdur ve dâimâ [14] yeşil turup hiç dökülmez ve başı [15] hilâl otuna beñzer ve büberiyye üç [107a/01] nevi' üzeredür ve her nev'ine Türkîce [02] *büberiyye* dirler. Ma'rûf olan nev'ine [03] ki ve her yirde bulunur, 'Arapça *iklîlü'l-cebel* [04] ve Fârisice *hemîşe-bahâr* ve *her dem-bahâr* [05] dirler ve Lâtin dilince ve [İ]talyânca [06] *rûzimârîn* dirler ve ikinci nev'ine [07] *iklîlü'l-berrî* dirler ve Polya memleketinde [08] bulunur, âhir diyârda bulunmaz. Ve üçüncü [09] nev'ine *hayrû'l-merîm* dirler ve *iklîlü'l-cebel* [10] ile *iklîlü'l-berrî* bi't-tabî' derece-i [11] sâniyede hâr ve yâbisdür ve bedenüñ [12] dâhil ve hâricinde olan ve cemî' emrâz-ı [13] muhtelifenüñ envâ'ına 'ilâc-ı 'âcildür [14] ve başdan ayaga varınca her 'uzuva [15] 'ilâc-ı mahsûs ile 'ilâc olunur.

[107b/01] Husûsen yaz eyyâmında ve hevânüñ 'ufûnetinde [02] ta'ûn ve vebâ zuhûrında kurı yaprağından [03] ve dal ve budağından muhassal[-ı] kelâm kurısından [04] her ne ki bulunur ise yakup, buhûr ve tûtsi [05] idüp gezdireler, 'ufûneti ve ta'ûni def' [06] ider. Ve tûtsi idüp, başını örtüp, [07] geñzine çeküp istişmâm itseler bürüdetden [08] hâsıl olan ve başdan inen nevâzilüñ [09] ve zükkâmlarüñ cemî'isini bi'l-külliyeye def' [10] ider, mücerredür ve tâze veyâhûd kurısından [11] çeşme suyu ile ziyâdece kaynadup ve kahve [12] gibi ıssı içüp, örtünüp yatsalar ziyâde- [13] si-le ter getiricidir. Ve sabâh 'ale'r-rîk [14] bi-gayr-ı dahil çıkmış rûhundan veyâhûd [15] yağından beş altı katre beyâz bâde [108a/01] veyâ tavuk suyu veyâ ıssı kahve [02] üzerine koyup içseler veyâhûd kurı [03] meshûkına cüz'ice firenk şekeri veyâhûd [04] milh-i ta'âm katup, süfûf idüp sa'ter [05] tozu üzere üç lokma kadar içmek ve yimek [06] ile isti'mâl itseler ve rûhundan veyâhûd [07] yağından burun deliklerine sürtüp [08] istişmâm eyleseler cümle 'ufûnetleri ve dimâga [09] su'üd iden buhârları ve başdan nâzil [10] olan nezleleri ve burundan gelen envâ' [11] zükâmı def' ider ve noksân şemmi giderür [12] ve koku alması tahsîl itdürür ve burundan [13] hâsıl olan baş marazlarını def' ider [14] ve âvâzı açar. Hattâ musikî-şinâslar [15] defa'ât-ile tecrîbe itmişlerdir.

Ve çehrenüñ [108b/01] levnini güzel ve nûrlı idüp, ahlât[-ı] [02] galîzeyi terkîk ve dâhil[-i] bedenden ihrâc [03] ider ve a'zâya ve cümle 'urûka yayulur ve mu'affen [04] olan mevâddı tahlîl ve lâzım olmayanı ihrâc [05] ve idrâr ider, nisyanı ve hamakı giderür ve 'akla [06] ve fikre kuvvet virür ve fehmi serî' ve serî' [07] ü'l-intikâl ider ve ziyâdesiyle keskin ider. [08] Ve sıhhati hıfz ider ve harâret-i tabî'iyye- [09] yi arturur. Şöyle ki za'if mi'deyi [10] kavî idüp, istiñâyı açar ve ta'âmı hazm [11] itdürür. Ve sar'a ve felce ve lakve ve ra'se [12] ve istiskâya ve devvâra ki ayak üzere kalkup yü- [13] rüyince baş dönmesine ve sübât-ı seherî [14] ki uyur gibi olup gözi açık tura [15] baka uyumaya. Ve sübât ki nevm-i sakîl [109a/01] ya'nî mübâлага ile uyumaktır, bunların [02] her birine vezni üzere isti'mâlde 'azîm [03] fâide-i celîle müşâhede olunmuşdur. Ve bi-gayr-ı [04] dahîli rûhundan veyâ dühninden iki yağırı [05] ortasına ve kuyruk sokumuna veyâhûd [06] iki yağırı ortasından murdâr kemüğü [07] üzerine kuyruk sokumuna varınca [08] ve baş ümüğüne ve şakaklarına ve burun [09] deliklerine tîlâ itse envâ' baş [10] emrâzına ve agrılarına ve şakîka [11] ve istiskâya ve lakve ve felce ve sekte [12] ve sar'a ve ra'se ve 'irkü'n-nisâyâ [13] ve nıkrîse ve envâ' mefâsil veca'larına [14] ve sancularına 'ilâc-ı 'âcildür ve mefâsil [15] gerilüp tursa ve envâ' şişlere [109b/01] ve istiskâya taşradan tîlâ olursa yum- [02] şadır ve idrâr ider. Ve'l-hâsıl içmek ve tîlâ [03] itmek birle kuluncı ve sancuları ve erde [04] ve 'avratda gizlü ve âşikâre olan yaraları, [05] şişleri def' ider ve 'akîm 'avratlar

² Ali Emiri nüshasında *Kastor Durinta* dır (54b/05-06).

[06] rûhından şekere ve şerbete tamzırup [07] içmege müdâvemmet ide ve penbeye bula- [08] yup mahalline kosa hâmile kalur ve evlâd [09] götürür.

Ve envâ' hummâlarda istişmâm ve içmek [10] ile def' ider ve iç agrıları ve yilleri [11] ve sancuları giderür ve hîn-i cimâ' da kamuşa [12] sürseler cimâ' lezzetlü olur ve kamuşi [13] dahı kavî ider. Ve büberiyyeyi berâberi [14] şerbet ile kaynadup içmek yarakânı [15] müdâvemmet ile ya'nî sarılığı ve envâ'ını [110a/01] giderür, bi-emrillâhi te'âlâ nâfi'dür ve mi'de agrı- [02] sına nâfi' ve kusmağı men' ider ve büberiyyenüñ [03] kurumuş kökin veyâ tohumın hamr ile tabh [04] idüp içmek mak'ad agrılarını ve eski [05] öksürüğü def' ider ve emrâz-ı sadra nâfi' [06] ve envâ' zehri dâfi' ve kuduz ısırmakda [07] tilâ ve içmek birle def' ider ve hayzı ve bevlî [08] idrâr ider ve emzikli 'avratların memelerine [09] süd gelmez ise hâs rûhından dört [10] beş katre tavuk suyu üzerine tamzı- [11] rup 'ale'r-rîk içseler ziyâdesi-le [12] süd götürür. Ve büberiyyenüñ kurusını sanduk [13] içinde esvâb ve çuka arasına kosalar, ol libâsuñ arasında olan kurd- [14] ları ve güve dedükleri böcegi öldürür ve esvâb [15] haşerâtdan dahı emîn olur.

Fasl: [110b/01] Baş dâhilinde ve hâricinde olan envâ' emrâzuñ [02] havâss-ı büberiyye ile mu'âlecâtı beyânındadır. Evvelen; [03] yağından veyâhûd rûhından yâhûd tâze- [04] sinden veyâhûd kurusından alup çeşme [05] suyu ile sülüsânı kalınca tabh idüp süze- [06] ler veyâhûd su yirine beyâz şarâb koyup [07] yine sülüsânı gidince kaynadup süzüp [08] ve su Câlînûs tarıkası üzere zeyt [09] yağına virüp zeyt yağı kalınca tabh idüp [10] ve süzüp bunlardan bir kaç katre içe- [11] ler ve baş taşrasından tilâ' ideler ve kurusını [12] yakup ve başına bir şey'i örtüp buhûr [13] ve istişmâm ideler veyâhûd şarâb veyâ [14] hamr sirkesi ile tabh idüp ıssı iken [15] başına bug olunsa envâ' baş agrılarını [111a/01] ve şakıkayı ve sersâm-ı bârideyi ve devvâreyi [02] ya'nî baş dönmesini ve sübât-ı seherî ya'nî [03] uyur gibi olup gözleri açık durmağı [04] ve sübât ya'nî mübâлага ile uyumağı ki zarar- [05] lıdır def' ve i'tidâle götürür ve başa fâ'ide- [06] li harâret virür, i'tidâl üzere ıssı ider [07] ve baş nezlelerini ve zükâm-ı bârideyi def' ider. [08] Ve dimâga ziyâdesi-le kuvvet virür ve kayna- [09] mış ve cer' olmuş çeşme suyu ile [10] trâşdan soñra başını ıslayup [11] ve gusil eyleseler baş saçların dü- [12] şürmez, kavî ider ve eger düşmiş [13] var ise tiz bitürür, evvelkinden ziyâde [14] kıl bitürür ve uzadur ve başı ol vechile [15] gusil eyledikten soñra büberiyyenüñ [111b/01] kurumuş ve sahk olmuş ve elekden geçmiş to- [02] zından ekseler, nezleden olan baş kirini [03] giderür ve pâk ider. Ve yağından beş altı [04] katre tilâ itseler veyâhûd içmek birle [05] isti'mâl olunsa sekteye ve ra'se [06] ve tamlaya ve nıkrîse ve envâ' veremlere ve bunlara [07] göre her ne var ise cümlesine 'ilâc-ı [08] 'âcıldür ve başda olan rutûbet-i fâside- [09] yi giderüp hıfz-ı sıhhat ider. Ve beñzi [10] güzel ider ve kusmağı men' ider ve mi'deye [11] kuvvet virür ve gevşemiş ve gerilmiş olan [12] a'zâyâ tilâ itseler gâyetle kuvvet virür [13] ve kavî ider ve gereği olanı yumşadur [14] ve mülâyim ve ıslâh ider ve gâyet ile ferâh [15] viricidir.

Fasl: Göze müte'allık olan [112a/01] emrâza havâss-ı büberiyye ile 'ilâc beyânındadır: [02] Evvelâ; rûh-ı yâkût gözde [03] olan dumana gâyet mücerrebdür. Tâze şükû- [04] fesinden ve yapragından ve tâze filislerinden [05] alup, kurıdup ve sahk ve elekden geçirüp [06] ve cüz'ice milh-i ta'âm ve firenk şekeri veyâhûd [07] nebât şekeri katup süfûf idüp ve her [08] sabâh 'ale'r-rîk sa'terin tozu üzere [09] etmek ile ki evveli üç lokmadur isti'mâl idüp ve bir müddet mu'tâd [10] olunsa göz nûrını bir mertebe arturur ki [11] bir kaç mîl yirden 'avrat ile eri fark [12] ider. Meselâ; şikâr kuşu sungurdan [13] ziyâde gözi keskin ve uzak görücü [14] idüp, za'af-ı basarı giderür ve gözün [15] nûrını arturur. Ve rûhından veyâhûd [112b/01] yağından göz kapaklarına tilâ idüp ve gözün içine [02] birer tamlâ tamzursalar ve bir kaç katre dahı [03] içürseler göz kapaklarını yumşadur ve gerilmesini [04] giderür ve gözün içinde ve kenârında ve kirpiklerinde [05] nâsûr var ise mahv idüp giderür ve gözün [06] nûrını arturur ve tumanı var ise giderür. [07] Ve yara ve çibanları var ise oñuldur ve ziyâde- [08] si-le göze kuvvet virüp safâ- bahş olur. [09] Ve Câlînûs dir kim büberiyye otını yakup ve kü- [10] lini hâlis 'asel ile karuşdırup [11] sürme gibi göze çekseler gözün içinde [12] zâhir olan beyâz lekeyi bi'l-külliyeye def' [13] idüp giderür. Ve şükûfe veyâ yapragınıñ [14] 'usâresini hâlis 'asel ile karuşdırup [15] göze çekseler veyâhûd 'usâresine [113a/01] tâze yumurta beyâzı ve gülâb karuşdırup [02] göze çekseler gözün her 'illetine ziyâdesi-le [03] nâfi'dür. Ve büberiyyenüñ yalıñuzca şükûfe- [04] sini bi-gayr-ı dahıl bir şişeye koyup ve [05] agzına penbe koyup ve üzerine [06] bagluca bir şişeye koyup ba'de [07] bir hoş şed ve vasl idüp ve yagmur [08] tokınur bir açık yirde topraga gömüp [09] koyalar, tâ on beş gün toprakda tura [10] ki hallolur. Ba'dehu açup çıkaralar ve göze [11] çekeler gözün cemî' 'illetlerine gâyetle [12] nâfi'dür ve bu ki belesân-ı hükemâ dirler. Ve bir [13] boynı uzun şişeye evvel emirde [14] cüz'ice gül suyu koyup ve gülâb [15] üzerine büberiyye rûhundan bir kaç katre [113b/01] koyup ve şişeyi ıssı kül üzerine [02] kuvvetle ve ıssı oldukça buhârını tütür- [03] seler gözün tumanın ve za'afın ve sancusın [04] ve agrısın ve bulandugın giderür vesâir [05] bi'l-cümle göz 'illetlerini bi-emrillâhi te'âlâ giderür.

[06] **Fasl: Havâss-ı büberiyye ile kulak [07] 'illetlerinin 'ilâcı beyânındadır:** Evvelâ; hâlis [08] 'usâresini veyâhûd rûhundan veyâ dühninden [09] penbeye bulayup fetil gibi idüp [10] kulak içine kosalar yâhûd yalıñuzca [11] rûhundan tavuk suyu ile iki katre [12] kadar tamzursalar kulak cerâhatını bi'l-cümle [13] def' ider ve yaraların oñuldur ve kurdu [14] var ise öldürür, kulak ötmesini ve gürüldemesini ve çıñla- [15] masını ve sagırlığını dahı giderür [114a/01] ve bürüdetden her ne ki kulaga 'ârız [02] ola cümle 'illetlerini ve sancularını ve agrılarını [03] def' ider ve tâze yaprakların muhkem sahk [04] idüp tâ kim merhem gibi ola, kulagın taşra- [05] sında şiş olan yirlerine tilâ itseler [06] şişi yumşadup ve mahv idüp giderür. Ve gayrı [07] yirde bedenüñ hâricinde her nerede ki şiş [08] vâkî' olsa merkûm merhemden tilâ olunca [09] veyâhûd dühninden âteşe karşı sürseler [10] ve üzerine ol merhemden ursalar bi-izn-[11] illâhi te'âlâ def' ider. Veyâ çakmak ve rahye [12] didükleri maraz ki ma'sûmların

agız taşra- [13] sında ve gayrı etrâfında zuhûr ider çıban [14] mânendi zuhûr ider ve rahye ma'sûmların [15] başlarında olur ve konak gibi [114b/01] dahı olur. Ol güne marazlara rûh-ı büberiyeye- [03] den alup penbe ile birkaç def'a tîlâ [03] olursa "veyâhûd tâze yaprakların muhkem kaynadup yalıñuz suyn ıssı iken tayanıcak mikdârı yine penbe ile tîlâ olursa"³ bi-emrillâhi te'âlâ üç def'aya [04] varmaz def' olur, 'ilâc-ı kâfidür.

Fasl: [05] Burun 'illetlerinüñ havâss-ı büberiyeye [06] ile mu'alecesi beyânındadır: [07] Rûh-ı 'arak ile çıkmış büberiyeye rûhından veyâ- [08] hûd hâlis 'usâresine cüz'ice rûh-ı [09] 'arak ile karışdırup ve burnına çeküp [10] isti'mâm eyleseler başdan nâzil olan [11] envâ' nezelâtı ve zükâmı def' ider ve burun [12] içinde vâki' yaraları oñuldur ve eyü [13] ider ve koku almamaklığı giderür, kuvvet-i semmi [14] arturur ve her râyihayı geregi gibi almaga [15] isti'dâd tahsîl itdirür. Ve burnuñ [115a/01] içinde ve taşrasında her 'illet ki vâki' [02] olur içertüsinden, taşrasından [03] bir kaç def'a tîlâ olursa def' olur. [04] Ve ne'üzü billâh-i te'âlâ ekile didükleri maraz ki [05] ekseriyâ burunda olur, büberiyenüñ dühninden [06] ya rûhından üzerine tîlâ olursa ve sahk [07] ve elekden geçmiş yapragıñuñ kuru tozundan [08] yaranuñ üzerine ekseler ve perhîzde [09] takayyüd ile günde birkaç def'a yakup geregi gibi isti'mâm itseler⁴ [10] bir aya varmadın def' ola ve ba'zı kimesne- [11] nün burnı içinde et pâresi ki, aña lahm-ı [12] zâid dirler, zuhûr ider. Büberiyeye yapragını kurıdup [13] ve ziyâdesi-le sahk idüp ve elekden geçirüp [14] burun otı gibi burnına çeküp [15] isti'mâl eyleseler ve müdâvemet eyleyüp [115b/01] perhîz eyleseler veyâhûd elekden geçirüp [02] ba'de mâsûra ile dahı bir kaç def'a [03] burun içine üfüreler bi-emrillâhi te'âlâ [04] ol lahm-ı zâid düşüp gider.

Fasl: Ağız [05] ve agzıñ içinde dil ve diş ve küçük [06] dilün tarafında olan hunnâk didikleri [07] ki bogaz düşmesi mu'alecesi beyânında- [08] **dur:** Evvelâ; büberiyenüñ bi-gayrı-ı dahîl yaprakların [09] çok çok çegnemek ağızdan râyiha-i kerihayı [10] giderür ve güzel râyihaya tebdil ider [11] ve lakve ve ra'seye nâfi'dür ve dahı [12] gevşemiş a'sâbların söylemekde zahmet [13] çeküp peltek dirler ya'nî lisân ağırlığı [14] ve lükneti giderür ve ağız yaralarını oñuldur [15] ve eyü ider ve sallanan dişlerini pekleşdirür [116a/01] ve yinmiş diş etlerini bitürür. Ve âvâzı [02] dahı sâfi ve ziyâdesi-le açar. 'Ale'l-husûs [03] kand-ı nebât ile süfûf olmuş olsa [04] veyâhûd rûhından nebât şekerine bir kaç [05] damla konup seherî 'ale'r-rîk isti'mâl [06] olursa geregi gibi âvâzı açar, hattâ musikiye [07] âşinâ kimesneler defa'ât ile tecrübe eylemişdür. [08] Ve hâlis 'usâresini veyâ şükûfesini veyâ- [09] hûd yapragını veyâ kuru kökünü siyâh şarâb [10] ile veyâhûd hamr sirkesi-le [11] kaynadup, ıssı iken anıñla agzını çalkaya çalkaya [12] yaykayup tursalar dişin etine inen nâzile- [13] leri men' ve def' ider. Ve nezleden düşen [14] küçük dili ve dahı hunnâkları ve bogaz [15] düşmesini def' ider. Büberiyeye müdebbirâtını ıssı 'usâre- [116b/01] sile halt idüp gargara itseler def' [02] olur ve 'usâresini berâberi mersin [03] suyu ile karışdırup ve turmayup [04] ağızda çalkasalar ağızda olan [05] yaralar cümlesi def' olur ve büberiyenüñ [06] dal ve yaprakların yakup külini dişlere [07] sürseler müdâvemet ile diş kirin [08] giderür ve dişleri pâk ve incü gibi [09] sâf ve berrâk ider ve oynar dişleri [10] pekleşdirür ve muhkem ve kavî ider. Ve dahı dil [11] gevşekliğin ve rutûbetin ve lüknetin giderür, [12] fasihü'l-lisân ider ve süfûf ve sâde [13] çignemek birle isti'mâl itmege müdâvemet [14] iden ve diş otı gibi çigneseler [15] lüknete 'azîm fâide ider ve eñseden [117a/01] ve yağırı üzerinden hacamat eyleyüp [02] ba'dehu üzerine dühn-i büberiyeyi sürseler [03] lisân gevşekliğin giderüp nezleye dahı 'azîm [04] fâide-i celilesi müşâhede olunur. Defa'ât-ile [05] tecrübe olunmuşdur. Ve büberiyenüñ yapraklarından ve tâze filislerinden alup, [06] çigneyüp tükürseler ağızda olan bed râyihayı [07] bi'l-külliyeye def' ider ve râyiha-i tayyibeye [08] mübeddel olur.

Fasl: Bogırtlakdan [09] göğüs gâyetine varınca inen nevâzil [10] ve cümle 'illetlerin mu'alecesi beyânındadır: [11] Büberiyenüñ tohmından veyâhûd tâze şükûfe- [12] sinden diledügin mikdârı alup ve bir [13] mikdâr sahk idüp sarı keçi südi [14] veyâhûd hâlis süd ile kaynadup kahve [15] gibi ıssı içseler göğüsde ve riyede ya'nî [117b/01] ak cigerde olan emrâza ve veremlere külli [02] nâfi'dür ve cigerde olan karhaları [03] ve yaraları oñuldur, gaflet olunmaya. [04] Ve zîk-ı sadra ki aña zîk-ı nefes dirler [05] ve cümle sil marazına ve 'atîk ve cedîd [06] envâ' öksürige ve balgama dahı 'ilâc-ı 'âcıldür. [07] Husûsen bi-gayrı-ı dahîlin çıkmış rûhından [08] sükker ve ayva çekirdegi ile ve mâ-i 'unnâb ile [09] karsalar, düzseler ya lu'ûk gibi ideler [10] ve sabâh ve yatacak zamânı 'ale'r-rîk [11] isti'mâl ve agzına koyup eriyince ağızda [12] tutalar ve eriyeni yudalar. Bi-emrillâhi te'âlâ [13] merkûm emrâza 'ilâc-ı kâfidür ve kâfi [14] olduğundan mâ'adâ âvâzı ziyâdesi-le [15] açar. Ve emzikli 'avratlara tavuk suyu [118a/01] üzerine rûhından veyâ dühninden dört [02] beş katre tamzursalar ve içürseler [03] ziyâdesi-le süd getirür ve beñzi güzel [04] ider ve yüze nâzil olan ahlât-ı galîze[fi] [05] terkik ider. Ya kahve üzerine beş katre [06] tamzursalar ve süfûfından rûz-merre [07] sabâh birle 'ale'r-rîk üçer lokma isti'mâl [08] olursa 'avratların beyâz hayzların [09] kat' ider. Ve yine büberiyenüñ kurmuş [10] kökünü veyâ şükûfesini su ile [11] kaynadup içmek envâ' öksürige ve mak'ad [12] ağırlarına ve yılan ve zehrî hayvân [13] sokdugına ve zehir yimiş kimseye nâfi'dür. [14] Ve 'avratların hayzını ve istiskâyı, bevli [15] idrâr ider ve istifrâgi def' ider ve mi'de- [118b/01] ye kuvvet virür ve ta'âmı hazm itdürür ve ta'âma iştihâ [02] getirür ve kalbe ferâh ve kuvvet virür ve fevâk [03] ki aña hıçırık⁵ dirler aña dahı nâfi'dür. [04] Der-'akab def' ider ve müfteh-i müsammâtdur.

[05] **Fasl: Kalb 'illetlerinüñ büberiyeye ile mu'alecâtı beyânındadır:** [06] Kezâlik, göğüs mu'alecâtı [07] tedbiri gibi kalb 'illetlerine dahı öylece [08] mu'alece ve tedbir olunur ya'nî büberiyenüñ [09] süfûfları ve rûhları

³ Bu bölüm Ali Emiri nüshasından ilave edildi (62a/05-07).

⁴ Bu bölüm Ali Emiri nüshasından ilave edildi (62b/11-12).

⁵ Bu kelime Ali Emiri nüshasında "hıçırık" şeklindedir.

ve dühnlere [10] göğüs ‘illetlerine her nice isti‘mâl olundu [11] ise kalb marazlarına dahı öylece [12] isti‘mâl olunur. Ve isti‘mâlinde kalbe ziyâde- [13] si-le kuvvet ve ferâh virüp cümle emrâzı [14] def‘ ider ve rûh-ı hayvânîyi arturur [15] ve yürek yalabmasını ve talabmasını [119a/01] ve yürek oynamasını ve hafakânı ve nefesi [02] gücile alup virmesini ve soluganı [03] ve yürek ağrısını ve sancusını def‘ ider. [04] Ve büberiyye agacınıñ tâze filislerinin [05] uçlarını ve tâze şükûfesinden cemî‘ [06] idüp ve kurudup ve sahk idüp ve ebrişim [07] elekden geçirüp ve berâberi bugday unı [08] ile karışdurup ve lokum veyâ lokma gibi [09] yağ içinde bişirüp südi az emzikli [10] ‘avratlara yidürseler ziyâdesi-le süd- [11] lerin arturur ve süd getüricidir. Bi-emrillâhi [12] te‘âlâ.

Fasl: Büberiyye müdebbirâtıyla devâ-i mi‘de beyânındadır: [13] Evvelâ; bâlâda mezkûr [14] olan müsta‘melâtı mi‘deniñ bürüdetin [15] ve rutûbetin giderüp mu‘tedil ve kuvvet-i [119b/01] mâsikesin arturur ve kavî ider ve iştihâyı [02] ziyâdesi-le açıcıdır ve ta‘âmı hazım itdi- [03] ricidir. Mi‘deye bundan ‘alâ ‘ilâc olmaz. [04] Ve susamağı ve istifrâğı ve fevâkı def‘ [05] ve men‘ ider. Ve imtilâda ekşi gegirmegi [06] def‘ ider ve rihi tagıdır ve mi‘de süddelerin [07] açar ve mi‘dede toñmuş “kan olur ve rihden hâsıl olur, ta‘âmı hazma mâni‘ ve muzırdur anı”⁶ eridür ve cemî‘ [08] veca‘ ve sancuların def‘ ider. Ve ‘usâre- [09] sine cüz‘î çig bal karışdırup [10] içseler ve zamâd dahı itseler devâ-yı [11] kâfidir ve mi‘deye nâzil olan nezle- [12] ler süfûf ile rûhların isti‘mâlinde [13] bi‘l-cümle emrâz-ı mi‘de def‘ olur. ‘Ale‘l-husûs [14] envâ‘ bürüdeti ve rutûbeti ve veca‘ı için [15] tavuk suyu ile virile, ‘ilâc [120a/01] -ı kâfidür, mi‘deye bundan eyü ‘ilâc olmaz.

[02] **Fasl: ‘İlâc-ı kara ciger ki añâ ‘Arapça kebed [03] dîrler.** Mezkûr büberiyye müdebbirâtı zıkr [04] olundığı üzere isti‘mâl olunsa kara [05] cigeri ısıdup ve murâd üzere harâret [06] virüp ağrıların def‘ ider ve südde- [07] lerin açar ve karha ve yaraların oñuldu.⁷ [08] Defa‘ât-ile tecrîbe olunmuşdur.

Fasl: [09] ‘İlâc-ı emrâz-ı tihâl beyânında: Büberiyye [10] müdebbirâtı içmek ve sürmek ile südde- [11] leri feth ider ve gâyet ile pekligini [12] dahı giderür, açar, bi-emrillâhi te‘âlâ yum- [13] şadur ve mahv idüp giderür.

Fasl: [14] Bağsıklar mu‘âlecâtı; dahı vech-i meşrûh [15] üzere isti‘mâl olunsa bağsıkların [120b/01] cümle ‘illetlerin def‘ idüp giderür, [02] ağrıların ve sancuların sâkin idüp [03] rihleri ve bürüdetleri ve ishâli def‘ ider [04] ve büberiyyeyi hall-i hamr ile kaynadup ve bir [05] süngeri baturup ve sıkup ba‘de tayanacak [06] kadar göbegi üstine kosalar derhâl [07] göbek burulmasını ve ağrısını ve sancusını [08] bi‘l-küllîye def‘ ider. Ve büberiyyenün rûhundan [09] veyâ yağından mak‘ada zâhir olan mayâsıl [10] memelerine tilâ olunsa düşürür ve anda [11] kurdlar var ise ölürler ve çıkarur. [12] Ve kavuk za‘afın ve yarasın tilâ ile [13] ve içmek birle ziyâdesi-le nâfi‘dür. [14] Ve mak‘ad bağarsağı taşra çıksa büberiyye- [15] nün yapragından alup berâberi mâzû ile [121a/01] muhkem sahk idüp ba‘dehu çıkan bağarsak [02] üzerine eküp ve içeriye sokup tura [03] bir dahı çıkar ise öyle ideler, üç [04] def‘ada bi-emrillâhi te‘âlâ def‘ olur, bir dahı [05] görmez.

Fasl: Ve mesâne ‘illetlerine; [06] tabhınıñ suyu ve rûhı ve yağı bögrek- [07] ler süddesin açar ve onda olan ahlât-ı [08] galizeyi ve hıltı ve balgamı terkik idüp [09] ihrâc ve idrâr ider. ‘Ale‘l-husûs bögrek- [10] lerde ve mesânede olan ve su yolında [11] olan taşları ve kumları sühûletle [12] ihrâc ider ve onda olan yaraları [13] ve karhaları oñuldu⁸ ve ağrılarını def‘ ider [14] ve bevli idrâr ider. Ve büberiyye şükûfe- [15] sini kurıdup ve sahk idüp [121b/01] ve bir miskâl mikdârı anıñ rûhı-la [02] veyâhûd yağı-la karışdırup, ‘ale‘r-rîk [03] isti‘mâl olunsa bil soguklığına [04] seyf-i kâtı‘ ve mücerredür.

⁶ Bu bölüm Ali Emiri nüshasından eklenmiştir (66b/11-12).

⁷ “...Yarakâna nâfi‘ ve istiskâyı tagıdup idrâr ider. Hekim dir ki kara ciger tedbirinde evvel kan almak gerek; sonra harîk esved ile tenkiye idüp ba‘de büberiyyeyi ‘asel suyu ile kaynadup andan içürmek gerek. Ve müsteski olan kişiniñ taşrasına büberiyyenün rûhundan veyâhûd dühninden sürüp tilâ itseler ziyâde nâfi‘dür. Ve istiskâ şişlerini taşrasından cüz‘ice ve hafif hacamat itseler ve lugaz ya habbını gül suyu ile ezüp hall idüp, şişlerin taşrasından tilâ itseler şişi indürür ve idrâr ider ve mahv olur gider” (Ali Emiri nüshası, 67b/01-10).

⁸ “...ve mesânede ve kasıkda olan ağrı ve sancuları ve rihlerini def‘ ider ve bevli idrâr ider ve hayalarda zuhûr iden şişlere dühninden tilâ itseler fi‘l-hâl def‘ ider ve büberiyyenün tâze yapragından alup sahk ve kaynadup merhem gibi hayalarda olan şişlere ursalar idi bir sâ‘atde hall ve def‘ ider ve büberiyye şükûfesini kurıdup ve sahk eyleyüp bir mikdâr ya‘ni bir miskâle varınca rûhı-la ve yarım miskâle varınca yağı-la her kankası bulunursa karışdurup ve hall idüp ve ‘ale‘r-rîk isti‘mâl olunsa ve iki üç günde bir kerre müdâvetle üç def‘aya varmadın bil sovuqlığına seyf-i kâtı‘dur ve defa‘ât-ile tecrîbe olunmuşdur” (Ali Emiri Nüshası: 69a/03-13-69b/01-02).

VI. SÖZLÜK

ahlât-ı galize: kötü hıtlar, sıvılar.

‘akîm (Ar.): kısır.

‘ale’r-rîk (Ar.): aç karnına.

‘arak (Ar.): hububat ve çiçeklerden, kuru ve yaş droglardan damıtılan sıvı madde, şarap ruhu ve rakı da bu kabildendir. Droglardan yağ elde etmek için çözücü madde olarak kullanılan arakın eski tıp yazmalarında alkolsüz olarak yapılan birçok terkibinden de söz edilmektedir.

‘asel (Ar.): bal.

‘atîk ve cedîd (Ar.): eski, müzmin, kronik ve yeni, henüz kronik hâle gelmemiş (öksürük).

âvâzî açmak: sesi açmak, sesin kısıklığını gidermek.

‘avrat (Ar.): kadın.

‘avratların beyâz hayzı: hayız bittiği zaman rahimden atılan beyaz sıvı.

‘avratların hayzı: kadınların âdet hâli, aybaşı hâli.

a‘zâ (Ar.): organlar.

bed râyiha: kötü koku.

bevl (Ar.): sidik, çiş, idrar.

beyâz bâde/beyâz şarâb: üzüm gibi meyve sularından tahammür yoluyla yapılan bir tür şarap, beyaz şarap.

bil sogukluğu: üreme organlarının akıntılı ve bulaşıcı bir hastalığı, bel sogukluğu.

bitürmek: peyda etmek, hasıl etmek.

bogaz düşmesi: bademcik iltihâbı, hunnâk.

bogırtlak: gırtlak, boğaz.

bögrek: böbrek.

bugday unı: buğday unu.

buhâr (Ar.): 1. sıvının buğu hâline gelmiş şekli, buhar; 2. gıda hazmından sonra vücutta meydana gelen nem.

buhûr (Far.< Ar.): buğu, tütsü.

büberiyeye (Yun.): Akdeniz çevresinde çok bol yetişen, ballıbabagillerden, mavi çiçekli, yaprakları küçük, kalınca ve kokulu, hekimlikte ve itriyatçılıkta kullanılan bir bitki, biberiyeye, *Rosmarinus officinalis*.

bürüdet (Ar.): sogukluk; eski tıbbâ göre tabiatta bulunan dört rûkûn ve esastan biri.

cerâhat (Ar.): iltihâp, irin.

cimâ‘ (Ar.): cinsel ilişki.

cüz‘ice: pek az, az miktarda.

çakmak: çocukların ağızlarının çevresinde meydana gelen çıban benzeri bir tür hastalık.

çalkamak: çalkalamak.

çıban mânendi: çıban gibi.

çiğ bal: çiğ bal.

çuka (Far.): yün kumaş, çuha.

dâhil-i beden: bedeninin içi, iç kısmı; iç organlar.

def‘ itmek: savmak, gidermek, defetmek.

devvâr (Ar.): baş dönmesi.

dimâg (Ar.): beyin.

diş kiri: ağız içerisinde ve dişlerin üzerinde bulunan mikropların gıda artıklarıyla birleşmesi sonucu dişlerin üzerinde oluşan yapışkan saydam tabaka, diş pası, bakteri plâğı.

duman: gözde olan perde.

dühn (Ar.): bitkiden (ot, yemiş veya çiçek) çıkarılan yağ.

ekile (Ar.): genellikle burunda görülen bir hastalık. *Edviye-i Müfredê’* de bu hastalık “...kaçan bir kişinin endâmında baş çıksa ve çıktığı yirüñ eti yinse aña ‘Arabca *ekile* ve Pârsîçe *hôre* ve Türkçe *kesme* ve *göyündürme* dirler” (22b/03-04) şeklinde tanımlanmaktadır.

ekmek: saçmak, serpmek.

emrâz (Ar.): marazlar, hastalıklar.

emrâz-ı mi‘de: mide hastalıkları.

emrâz-ı muhtelif: çeşitli hastalıklar.

emrâz-ı sadr: göğüs hastalıkları.

emzikli ‘avrat: memede çocuğu olan kadın.

eski öksürük: müzmin öksürük, kronik öksürük.

etmek: ekmek.

evvel bahâr: ilkbahar.

fasîhü’l-lisân itmek: konuşmayı açık ve düzgün hâle getirmek.

fehîm (Ar.): anlama, idrak.

felc (Ar.): vücutta bir tarafın hareketsiz kalması, inme.

feth itmek: tıkanıklıkları gidermek, açmak.

fetil (Ar.): merheme yatırılıp yaraya geçirilen uzun tiftik, fitil.

fevâk (Ar.): hıçkırık.

filis: bir bitki üzerinde yeni süren küçük dal veya yaprak, filiz.

firenk şekeri: *sükker-i efrencî* olarak da adlandırılan, Avrupalılar tarafından üretilen şeker. 15. yüzyılda Kıbrıs ve Sicilya gibi Akdeniz bölgelerinde iklimi şeker kamışı üretimine elverişli yerlerde üretilirdi. 1489-1490 yıllarında Fatih İmareti’ne Frenk şekeri alınmıştır.

gargara itmek: su veya ilaçlı sıvı ile ağız veya yutağı, başı arkaya atıp solukla da yutulmasını engelleyerek çalkalama işi.

gegirmek: fazla mide asidinden ağız ve boğazdan gelen gazlardan dolayı yanmak ve bazen de kusmak.

geñiz: burun ve ağzın arka kısmında bulunan boşluk, geniz.

gözün tumanı: göz bebeklerinin perdelenmesi, katarakt.

gülâb (Far.): gül suyu.

gül suyu bk. gülâb

hacamat (Ar.): vücudun herhangi bir yerini hafifçe kesip çıkan kanı şişe, bardak ya da boynuzla çekmek suretiyle kan alma.

hafakân (Ar.): yürek sıkıntısı, çarpıntı, afakan.

hâlis (Ar.): katkısız, katışıksız, saf.

halt itmek: karıştırmak.

hamak (Ar.): ahmaklık, budalalık.

hamr (Ar.): şarap.

hâr ve yâbis: sıcak ve kuru özelliğe sahip nesnelere, sıcak ve kuru.

harâret-i tabî'yye: vücut ısısı, doğal ısı.

hâric-i beden: bedenin dış kısmı.

havâs (Ar.): hassalar, nitelikler, özellikler.

havâs-ı büberiyye: biberiyenin hassaları.

hayrû'l-merîm (Ar.): bir tür biberiye.

hayz (Ar.): (kadınlarda) âdet hâli, aybaşı.

hemîşe-bahâr (Far.): Arapça *iklîlü'l-cebel*; Farsça *her dem-bahâr*; Lâtince ve İtalyanca *rûzimârîn* olarak da adlandırılan bir tür biberiye.

her dem-bahâr (Far.): Arapça *iklîlü'l-cebel*; Farsça *hemîşe-bahâr*; Lâtince ve İtalyanca *rûzimârîn* olarak da adlandırılan bir tür biberiye.

hevânuñ 'ufûneti: havanın kokuşması, çürüme ve bozulmanın etkisiyle havada oluşan fena kokular; eski tıp anlayışına göre havada hastalık etkenlerinin yoğun olarak bulunması hâli.

hıkcırık: hıkcırık.

hılt (Ar.): besinlerin midede sindirildikten sonra dönüştükleri kan, balgam, safra ve sevda (kara safra) maddelerinden her biri, karışım.

hilâl otı: 20-100 cm yükseklikte, bir veya iki yıllık, meyveleri kurt düşürücü, çiçek durumu sapları kürdan olarak kullanılan beyaz çiçekli otsu bir bitki, dış hilâli, kürdan otu, *Ammi visnaga*.

humâm (Ar.): hastalıkla gelen şiddetli ateş, nöbet; sıtma.

hunnâk bk. bogaz düşmesi

hurde (Far.): küçük, ufak.

'irkü'n-nisâ: belin alt kısmından siyatik sinir boyunca bacak ve ayakta ortaya çıkan ağrı.

ıssı: sıcak.

idrâr itmek: bir şeyin vücuttan atılmasını sağlamak, sökmek, söktürmek.

ihrâc itmek: bir şeyin vücuttan atılmasını sağlamak.

iklîlü'l-berrî (Ar.): Polya'da yetişen bir tür biberiye.

iklîlü'l-cebel (Ar.): Farsça *hemîşe-bahâr* veya *her dem-bahâr*; Lâtince ve İtalyanca *rûzimârîn* olarak da adlandırılan bir tür biberiye..

'ilâc-ı emrâz-ı tihâl: dalak hastalıkları ilâcı.

'illet (Ar.): hastalık.

imtilâ (Ar.): mide dolgunluğu.

istifrag (Ar.): kusma, gaseyân etme.

isti'mâl (Ar.): kullanma.

istiskâ (Ar.): vücutta su toplanması hastalığı, siroz.

istişmâm (Ar.): koklama, koku alma;

istişmâm itmek: koklamak.

i'tidâl (Ar.): ne çok fazla ne çok az, orta hâlde bulunma, ölçülülük.

kamış: erkeklik organı.

kand-ı nebât: nebât şekeri, nöbet şekeri.

karha (Ar.): yara; çıban; kabarcık; ceriha.

karmak: karıştırmak.

katre (Ar.): damla.

kavî itmek: kuvvetlendirmek.

kavuk: idrar kesesi, sidik torbası.

kebed (Ar.): karaciğer.

konak: kundak çocuklarının başlarında, saç arasında meydana gelen kepek tabakası.

köhne bahâr: sonbahar.

kulunc (Ar.): özellikle bağırsaklarda meydana gelen şiddetli sancı.

kuvvet-i mâsike: (midedeki) yemeği tutup, sindirimi arttırıcı kuvvet.

kuvvet-i şemm: koku alma gücü.

lahm-ı zâid: fazla et parçası.

lakve (Ar.): *nervus facialis*in *innerve* ettiği yüz kaslarında meydana gelen tek taraflı felç, yüz felci, ağız çarpılması.

lisân ağırlığı bk. peltek

lu'ûk (Ar.): yalanacak, yenilecek macun, pastil.

levn (Ar.): yüzün rengi, beniz.

lüknet (Ar.): kekemelik.

mâ-i 'unnâb: hünnap suyu.

mak'ad (Ar.): makat, anüs.

mak'ad bagarsağı: kalın bağırsağın makata yakın olan son bölümü, rektum.

maraz (Ar.): hastalık, illet.

mayâsıl memeleri: anüsteki meme başına benzer çıkıntılar, kabarcıklar, basur memeleri.

mâzû (*Far.*): servigiller familyasından, pul yapraklı, daima yeşil, ağaç ve ağaççık hâlinde bulunan bir bitki, mazı.

mefâsıl (*Ar.*): oynak yerler, eklemler, mafsallar.

mefâsıl veca'ları: mafsal ağrıları, eklem ağrıları.

mersin suyu: mersin suyu.

mesâne (*Ar.*): idrar torbası.

mesâne 'iletleri: idrar torbası hastalıkları.

meshûk (*Ar.*): dövülmüş, dövülerek toz veya macun hâline getirilmiş.

mevâdd (*Ar.*): maddeler.

mîlh-i ta'âm: yemek tuzu.

miskâl (*Ar.*): bir ağırlık ölçü birimi.

mu'affen (*Ar.*): kokuşmuş, çürümüş.

mu'alecât (*Ar.*): ilaç vermek suretiyle yapılan tedâviler; ilaçlar.

murdâr kemügi: omurilik.

mu'tedil (*Ar.*): ılımlı, orta hâlli.

mücerreb (*Ar.*): denenmiş, sınanmış, tecrübe edilmiş.

müdâvemet itmek: ara vermeden devam etmek.

müdebbirât (*Ar.*): tedbirler, önlemler.

müfteh-i müsâmmât: por (hücreye madde giriş çıkışını denetleyen gözenek)'ları açıcı.

nâfi' (*Ar.*): yararlı, faydalı.

nâsûr (*Ar.*): bir salgı ya da çıkartının doğal olmayan bir yere akmasına sebep olan patolojik yol, *fistül*.

nâzil (*Ar.*): nüzul eden, akan, yukarıdan aşağıya inen; **nâzil olmak**: akmak, inmek.

nebât şekeri: *nöbet şekeri* adıyla da bilinen büyük şeffaf kristaller hâlinde bir şeker türüdür. En saf şeker türü olarak kabul edilmiş bu sebeple tıpta ve varlıklı ailelerin tatlılarında kullanılmıştır.

nevâzil (*Ar.*): nezleler.

nezle (*Ar.*): vücudun herhangi bir yerinden gelen akıntı.

nıkrîs (*Ar.*): vücutta ürik asitin artması sonucunda daha ziyade el, ayak parmaklarında ve eklemlerde ortaya çıkan, ağırlı şişliklerle seyreden bir metabolizma hastalığı, gut.

nevm-i sakîl: ağır ve derin uyku hâli, sübât.

nisyân (*Ar.*): unutmama, unutkanlık.

oñultmak: hastalığı veya yarayı iyileştirmek.

pekleştirmek: kuvvetlendirmek, sıkılaştırmak, sağlamaştırmak.

peltek: bazı seslerin çıkaklarını değiştirerek dil ucuyla basık olarak söyleyen, gerektiği gibi telaffuz edemeyen.

penbe (*Far.*): pamuk.

Polya: Güney İtalya'nın Puglia bölgesine Osmanlıların verdiği ad, merkezi Otranto şehridir.

rahye (*Ar.*): çocukların başlarında görülen konak hastalığına benzer bir hastalık.

ra'se (*Ar.*): çeşitli organların titremesi şeklinde beliren kısmî felç.

râyiha (*Ar.*): koku.

râyiha-i kerîha: kötü koku.

râyiha-i tayyibe: güzel ve hoş koku.

rih (*Ar.*): midede ve bağırsaklarda toplanan hava, yel.

riye (*Ar.*): akciğer, ri'e.

rûh (*Ar.*): çiçek veya bitkinin özsuyu, uçucu yağ; öz.

rûh-ı 'arak: arak özsuyu.

rûh-ı büberiyye: biberiyenin özsuyu.

rûh-ı hayvânî: insanın fizyolojik yapısıyla ilgili duyular.

rûh-ı yâkût: yakut özü.

rûzimârîn (*İt.*): biberiye.

rûz-merre: her günlük, her günkü

sahk (*Ar.*): dövme, ezme, macun kıvamına getirme; **sahk itmek**: dövmek, ezmek, macun kıvamına getirmek.

sancu: iç organlarda batır veya saplanır gibi duyulan, nöbetlerle azalır çoğalan ağrı, sancı.

sar'a (*Ar.*): zaman zaman kendini kaybederek olduğu yere düşme, vücutta şiddetli çirpınmalar ve ağız köpürmesiyle ortaya çıkan bir sinir hastalığı, tutarik, epilepsi.

sarılık: sarılık hastalığı, hepatit.

sa'ter (*Ar.*): kekik cinsinden güzel kokulu bir ot.

sekte (*Ar.*): kasılma, baş dönmesi ve kulak çınlaması ile başlayan ve felce yol açan bir hastalık.

serî'ü'l-intikâl itmek: çabuk anlamayı sağlamak.

sersâm-ı bâride: çürümüş ve kokmuş balgamın beyne çıkmasından meydana gelen, bedenin ağırlaşmasına, ateşlenmesine ve hastada unutkanlığa sebep olan bir hastalık, menenjit (?).

sîl (*Ar.*): verem.

su'ûd (*Ar.*): yükselme, yukarı çıkma; **su'ûd itmek**: yükselmek, yukarı çıkmak.

sübât (*Ar.*): vücutta zarar veren aşırı uyuma hâli; ölüm uykusu, koma karşılığı olarak da kullanılmıştır.

sübât-ı seherî: uykusuzluğun, uyuyamama hastalığının verdiği dalgınlık, hafif uyku hâli.

südde (*Ar.*): vücudun herhangi bir yerinde görülen tutukluk, tıkanıklık.

süfûf (Ar.): toz hâlindeki ilaçlar; **süfûf itmek**: toz ilaç hâline getirmek.
sükker (Ar. < Far.): şeker.
sülûsân (Ar.): üçte iki.
şakak: göz, alın ve yanak arasında, elmacık kemiğinin üstünde bulunan çukurumsu bölge.
şakika (Ar.): yarım baş ağrısı.
şed (Ar.): sıkı sıkı bağlama.
şemm (Ar.): koklama, koku alma.
şükûfe (Far.): çiçek.
ta'âm (Ar.): yemek, aş.
tabh (Ar.): pişirme; ilaç kaynatma; **tabh itmek**: pişirmek, ilaç kaynatmak.
tahlîl (Ar.): halletmek, çözmek, dağıtmak.
tamla: 1. damla, katre; 2. gut hastalığı, nikris; yüreğe gelen inme, sekte-i kalp.
tamzırmak, tamzurmak: damlatmak.
ta'ûn (Ar.): veba.
terkîk itmek: yumuşatmak.
tılâ itmek: (cilde) ilaç sürmek.
tuman bk. **duman**
tütsi: tütsü; **tütsi itmek**: (bir kimseyi) tütsü dumanına tutmak.
tütürmek: tütsülemek.
'ufûnet (Ar.): pis koku.
urmak: sürmek; koymak.
'urûk (Ar.): damarlar.
'usâre (Ar.): özsu, sıkılan şeylerden çıkan su.
üfürmek: üfleme.
vebâ (Ar.): farelerden insanlara geçen ve salgın hâlini alan, bulaşıcı, ateşli, öldürücü bir hastalık, tâun.
verem (Ar.): şiş.
vücûd-ı insân: insan bedeni.
yagır: sırt.
yarakân (Ar.): sarılık hastalığı.
yaykamak: yıkamak.
yinmiş diş etleri: oyulmuş, aşınmış diş etleri.
yil: mide ve bağırsaklardaki gaz, yel.
yumşatmak: yumuşatmak.
yürek oynaması: kalp çarpıntısı, taşıkardi.
yürek yalabıması ve talabıması: kalp çarpıntısı.
za'af-ı basar: görme zayıflığı; miyopluk.
za'if (Ar.): zayıf.
zamâd itmek: merhemle yaraya sargı sarmak, ilaç yapmak, zımâd etmek.
zeyt yagı: zeytin tanelerinden çıkarılan bitkisel yağ, zeytinyağı.
zîk-ı nefes: nefes darlığı.
zîk-ı sadr: göğüs darlığı.
zükâm, zükkâm (Ar.): nezle.
zükâm-ı bâride: dimağdan gelen koyu renkli akıntı ve bu akıntının burundan

zahmetlice çıkması şeklinde seyreden bir tür nezle.

KAYNAKÇA

- AYVERDİ, İlhan, Ahmet TOPALOĞLU (Redaksiyon-Etimoloji) (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I-II-III*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- BAYTOP, Turhan (1997). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEDİZEL, Mükerrerem, Zülfikar AYDIN (2005). "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât' Eserlerinin Genel Özellikleri". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları VI/2*. 299-315.
- CANPOLAT, Mustafa, Zafer ÖNLER (Hzl.) (2007). *İshak Bin Murad. Edviye-i Müfredde (Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEĞER, Mebrure (1993). "Risale-i Büberiyeh". *Tıp Tarihi Araştırmaları, History of Medicine Studies*. S: 5. s. 152-170.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1992). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- DOĞAN, Şaban (2011). *Ebulfeyz Mustafa Efendi. Risâle-i Feyziyye Fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye*. İstanbul: Değişim Yayınları.
- REDHOUSE, Sir James W. (2006). *A Turkish and English Lexicon, Shewing in English The Significations of the Turkish Terms*. İstanbul: Çağrı Yayınları.